

VADÅ UPPHOVSRÄTT?

Att använda andras material i skolarbete

Hämtar du material från Internet till dina skolarbeten? Bränner du ditt färdiga arbete på en cd-skiva för att visa inför klassen? Publicerar du materialet i skoltidningar, på webbsidor eller på skolans intranät? Då är det bra att veta vad som är tillåtet att göra enligt lagen. Vi hoppas att den här elevguiden i upphovsrätt ger svaret på några av dina vanligaste frågor.

Vad är upphovsrätt?

Upphovsrättslagen är den lag som säger vad du får göra och inte göra med material som andra har skapat. Med material menas till exempel bilder, fotografier, texter, musik, film och datorprogram. De verk som uppnår verkshöjd, det vill säga har en viss originalitet och självständighet är skyddade enligt upphovsrättslagen. Detta innebär att du bör, och till och med ofta är skyldig att fråga om lov innan du använder material som någon annan har skapat.

Upphovsrättsliga spelregler

Du kan tänka på upphovsrätt som en typ av spelregler mellan användaren och upphovsmannen. Användaren kan utnyttja verket och upphovsmannen får ersättning för det. Med en ömsesidig respekt från båda sidor skapas en så kallad "win-win situation".

Vem är upphovsman?

I lagtexten kallas den person som till exempel skriver en bok, ritar en bild eller komponerar musik för upphovsman. Om du själv skriver en artikel eller gör en illustration är du automatiskt upphovsman till din artikel eller illustration. Detta gäller även dig som är skolelev, att du har upphovsrätt till de arbeten du skapar i skolan. Då måste andra fråga dig om lov om de vill använda det du har skapat. Grundprincipen är att upphovsmannen har ensamrätt till sina verk och prestationer.

Vad är en rättighetshavare?

Rättighetshavare är den som har rätt att bestämma över hur det skyddade verket får användas. Det kan vara upphovsmannen själv, men det kan också vara någon annan som upphovsmannen valt att bli företrädd av, exempelvis ett förlag. Det kan också vara en arvinge som efter upphovsmannens död ärvt upphovsrätten och som därför då bestämmer hur verket får användas.

Varför finns upphovsrätt?

- Upphovsrätten finns till för att skydda upphovsmannens rätt till sitt eget arbete.
- Utan ett skydd för intellektuellt och konstnärligt skapande skulle troligtvis ingen tycka att det var stor mening med arbeta som kompositör, författare, fotograf, bildkonstnär, grafiker, formgivare, konsthantverkare, arkitekt etc. Utan upphovsrätt skulle upphovsmannen varken få ekonomisk ersättning eller uppskattning för sitt arbete. Du kan jämföra det med patent, alltså det skydd som finns för tekniska uppfinningar. Utan ett patentskydd skulle många inte tycka det vara värt mödan att uppfinna.
- En upphovsman får normalt ingen ersättning för sitt verk förrän det används till exempel då det kopieras, framförs, visas eller sprids.
- Om du har skrivit en text eller skapat en bild är det du som upphovsman som bestämmer hur ditt verk skall användas. Då är det du som har ensamrätt att ändra, visa, kopiera och sprida ditt verk. Vill någon annan göra det måste den personen fråga dig om lov först eftersom du är upphovsman och rättighetshavare.
- Tänk på att upphovsrätten varar länge – så länge upphovsmannen lever plus 70 år efter dennes död.
- Tänk på att upphovsrätten gäller även om copyrightsymbolen © inte är utsatt.

Får jag ladda ned till exempel bilder, musik och filmer från nätet?

- Ja, det är tillåtet att ladda ner bilden, filmen eller musiken från Internet om upphovsmannen uttryckligen har tillåtit kopiering av materialet. Men det är inte tillåtet att via fildelningsprogram sprida/dela med sig av den musik eller de filmer man har kopierat/laddat ner till sin dator.
- Nej, det är inte tillåtet att ladda ner bilder, filmer eller musik som är utlagda på Internet utan upphovsmannens tillstånd. Nedladdningar måste göras från så kallad lovlig (laglig) förlaga.
- Det bästa är att utnyttja lagliga musiktjänster och gratisarkiv med bilder. På Multimediabyråns webbplats www.multimedia.skolutveckling.se finns till exempel gratisarkiv med bilder och musik.

Måste jag alltid be om lov för att få använda andras bilder, texter och musik?

- Så länge du själv skriver och producerar ditt material är du naturligtvis helt fri att göra vad du vill med det, eftersom du själv är upphovsman och rättighetshavare.
- Vill du istället använda andras material går det också bra förutsatt att du uteslutande använder det för ditt privata bruk, alltså för dina egna behov eller inom din närmaste familje- och vänskrets.
- Om du vill visa, sprida eller framföra andras material offentligt, alltså utanför din närmaste familje- och vänskrets, måste du be upphovsmannen om lov. Om du till exempel vill använda texter och bilder som du har hittat på Internet och publicera dessa på din egen hemsida bör du först kontakta upphovsmannen till materialet och fråga om lov.
- När det gäller kopiering i skolan finns ett nytt kopieringsavtal – med utökade rättigheter - från den 1 juli 2005. Du hittar det på www.skil.se under rubriken Skola och barnomsorg.

Får jag använda andras material i ett skolarbete som jag endast tänkt visa för min lärare? I ett arbete som jag har tänkt visa inför klassen?

- Nej, inte utan att fråga upphovsmannen om lov först. Det kan handla om till exempel en berättelse som du själv har skrivit men där du har infogat bilder som någon annan har skapat. Eller du har gjort en PowerPoint-presentation där du själv har skrivit texterna men där du har lånat bilder och musiksnuttar från någon annan och sedan vill du visa din cd-skiva inför klassen. I båda fallen bör du fråga upphovsmannen eller upphovsmännen - om de är flera - till det lånade materialet om lov.
- Den här frågan är omstridd och tolkningarna går isär. Vissa anser att det är tillåtet för att det faller inom ramen för privat bruk. Andra menar att skoluppgifter sker på uppdrag av läraren, och att "privat bruk" förutsätter att man för sitt privata bruk gör en kopia och sedan också använder den för sitt privata bruk. Ha alltid som regel att fråga upphovsmannen om lov först!

Om jag till exempel har använt andras bilder och texter i mitt skolarbete har jag då rätt att lägga ut mitt arbete på en webbplats eller i skoltidningen?

– Nej, inte utan att först fråga upphovsmannen om lov. När du lägger ut material på Internet betyder det att du överför det till allmänheten och detta har endast upphovsmannen rätt att göra.

– Om du har använt ett material som har flera upphovsmän måste du fråga samtliga upphovsmän om lov.

– Och även om du har fått tillstånd så är det viktigt att det framgår vem som är upphovsman till det material du har använt i ditt skolarbete. Glöm alltså inte att ange källan.

– Tänk också på att du inte får ändra eller bearbeta någon annans material. Detta gäller även om du har fått tillåtelse att använda det i ditt skolarbete eller att publicera materialet på en webbplats. Du får till exempel inte ändra en röd färgbakgrund till blå eller ändra i en text som du har citerat.

Hur kommer jag i kontakt med upphovsmannen eller rättighetshavaren?

– Om det gäller material som du har hittat på Internet, till exempel ett foto, leta rätt på kontaktuppgifter för den webbplats där du har hittat fotot.

– Om det är något som du har hittat i tryckt material, till exempel i tidningar, tidskrifter eller böcker, kontakta tidningsredaktionen eller bokförlaget. Du hittar en lista över svenska bokförlag på Kungl. Bibliotekets hemsida www.kb.se och en lista över svenska tidningar hos Tidningsutgivarna www.tu.se .

– Du kan också kontakta en upphovsrättsorganisation som hjälper dig att komma i kontakt med upphovsmannen. Du hittar en lista över svenska upphovsrättsorganisationer på Kolla källans webbplats: www.skolutveckling.se/skolnet/kolla/upphovsratt/organisationer

Vad kan jag göra utan att be upphovsmannen om tillstånd?

Det finns begränsningar och undantag i upphovsrätten, bland annat för att garantera tillgång till information i skolan. Det handlar om en balansgång mellan upphovsmannens ensamrätt till sitt verk och allmänhetens intresse av att kunna använda verket. Här nedan följer några undantag och eller så kallade inskränkningar i upphovsrätten, vilket innebär att detta kan du göra utan att fråga upphovsmannen om lov.

Kopiera för privat bruk

- Du som privatperson får kopiera ett eller några få exemplar av skyddade verk för ditt privata bruk. Du får kopiera till exempel tidningsartiklar för privat bruk.
- Du får bränna ett exemplar av en cd-skiva som du har köpt.
- Du får kopiera material som är utlagt på nätet med upphovsmannens tillstånd.

Efter ändringarna i upphovsrättslagen den 1 juli 2005 är det dock inte längre tillåtet att kopiera en hel bok ens för privat bruk. Det är inte heller tillåtet att kopiera/ladda ned datorprogram, datorspel och databaser eller kopiera av hyr- och videofilmer ens för ditt privata bruk. Lärare får dock kopiera till sina egna elever. Max 15% eller högst 15 sidor. Det nya kopieringsavtalet från 1 juli 2005 omfattar även digital kopiering. Det är inte tillåtet att scanna in eller spara på datorn. Se www.skl.se under rubriken Skola och barnomsorg.

Använda fria verk

- Du får använda fria verk där skyddstiden har gått ut, det vill säga då det har gått mer än 70 år efter upphovsmannens död. På följande webbplats hittar du till exempel fria elektroniska utgåvor av äldre nordisk litteratur: <http://runeberg.org/>

Observera att när det gäller musikstycken kan själva inspelningen vara skyddad trots att det musikaliska verk som finns på inspelningen kanske är skapat av en upphovsman som levde för flera hundra år sedan. Vill du använda en skyddad inspelning kan du behöva tillstånd från rättighetshavaren till inspelningen.

Använda gratisarkiv

- Du får använda fria bilder som Clip Artbilder och andra gratisbilder för icke-kommersiellt bruk. Se till exempel Multimediabyråns bildarkiv www.multimedia.skolutveckling.se På samma webbsida hittar du även olika ljudfiler som du kan utnyttja i ditt skolarbete.

Använda lagliga musiktjänster

- Du får ladda ned och lyssna på musik från lagliga musiktjänster.
- Observera att det inte är tillåtet att kopiera eller ladda ner – inte ens för privat bruk – musik som lagts ut på nätet utan upphovsmannens tillstånd. På Stims hemsida finns en förteckning över lagliga musiktjänster www.stim.se

Använda freeware

- Så kallade freeware (gratisprogram) får laddas ned och användas utan kostnad.
- Så kallade shareware får endast provas gratis en kort period, därefter måste du betala för att använda programmet.
- Frånsett freeware och shareware så är det inte tillåtet ladda ned/kopiera datorprogram eller datorspel ens för privat bruk.

Citera

- Du får citera, vilket innebär att bara återge ett utdrag ur ett skyddat verk. Citatet får inte ersätta din egen text utan får bara finnas med för att belysa det du själv har skrivit. Om du till exempel har skrivit en diktanalys kan det vara på sin plats att citera några rader ur dikten. Kom ihåg att när du citerar skall du alltid uppge upphovsmannens namn och varifrån du har hämtat citatet.
- Du får citera litterära verk, filmer och musikaliska verk. Bildkonstverk och fotografier anses inte kunna citeras.

Skriva referat

- Istället för att kopiera en text från nätet kan du skriva ett referat av textens innehåll. Du gör alltså en egen beskrivning formulerad med dina egna ord.

Använda andras verk som källor

- Det är tillåtet att inspireras av och använda andras material som källor för det egna arbetet. Du kan läsa andras artiklar och böcker för att hämta fakta och lära dig mer inom ett visst ämne, men sedan skriver du din text eller uppsats med egna ord och egna formuleringar. Det hör dock till god ton och ser bra ut att uppge de källor man använt.

Använda idéer, fakta och motiv

- Du får fritt använda en idé. Det är utformningen av själva idén som skyddas av upphovsrätt. Vem som helst får till exempel göra en tecknad film som bygger på en idé om talande mus, men inte utforma musen som den upphovsrättsligt skyddade musen Musse Pigg.
- Du får fritt återge motiv. Den som till exempel har fotograferat en byggnad, en solnedgång, ett höstlandskap får inte ensamrätt att avbilda motivet.

Hämta uppgifter ur databas

- Du får för ditt privata bruk och i ditt skolarbete använda enskilda uppgifter som ingår i en databas men du får inte kopiera hela databasen. Du kan till exempel kopiera eller hämta enskilda uppgifter från en cd eller ett uppslagsverk på nätet. Det kan handla om alltifrån en faktauppgift till en artikel ur en uppslagsbok. Om du vill lägga ut materialet på webben ber du upphovsmannen om lov.

Spela upp cd-skivor i klassrummet

- Det är tillåtet att spela upp cd-skivor i klassrummet.

Framföra levande musik i klassrummet

– Att framföra livemusik/levande musik i ett klassrum inför klassen eller i en repetitionslokal är tillåtet utan tillstånd. Sker det i en lokal där skolans övriga personal har tillträde, till exempel i skolans aula eller café, räknas det som offentligt framförande. I det senare fallet måste skolan skaffa tillstånd från Stim.

Spela in en skolkonsert

– Lärare och elever har rätt att göra upptagningar av sina egna framföranden av upphovsrättskyddade musikaliska verk. Det går alltså bra att till exempel videofilma eller spela in en konsert som ni har spelat upp på skolan så länge upptagningen används uteslutande i undervisningen. Endast lärare eller elev själv får göra upptagningen och den får visas för klassen men inte kopieras utan tillstånd från musikverkets upphovsman.

Spela in en skolpjäs

– Lärare och elever har rätt att göra upptagningar av sina egna framföranden av upphovsrättskyddade litterära verk. Det går alltså bra att till exempel videofilma eller spela in en teaterpjäs som ni har uppfört på skolan så länge upptagningen används uteslutande i undervisningen. Endast lärare eller elev själv får göra upptagningen och den får visas för klassen men inte kopieras utan tillstånd från teaterstyckets upphovsman.

Använda lagtexter och myndighetstexter

– Du får fritt använda texter som finns i lagar, författningar och domar samt yttranden av svenska myndigheter. Däremot kan du inte vara säker på att du får använda de bilder eller andra konstverk som ibland kan finnas i dessa texter.

Kom ihåg

- Om du vill använda någon annans material: kontakta alltid upphovsmannen/rättighetshavaren och fråga om lov.
- Om du skapar dina egna texter och bilder är du fri att göra vad du vill med dessa.

Var får jag veta mer?

Som du säkert har märkt gäller olika regler i olika sammanhang när du vill använda andras material. Det är inte lätt att hålla isär begrepp och regler, men du hittar mer fakta om upphovsrätt, lagtexter och en lista över upphovsrätsorganisationer på Kolla källans webbplats. Om du är osäker – kontakta en upphovsrätsorganisation
www.skolutveckling.se/skolnet/kolla/upphovsratt/

Av Jan Sparby, oktober 2003
reviderad av Anette Holmqvist i september 2005